

Кўхна Хоразм заминида жахон фани ва маданияти ривожига муносиб хисса кўшган кўплаб буюк алломалар етишиб чиккан. Абул косим аз-Замахшарий ана шундай улуг сиймолардан биридир.

Алломанинг тўлик исми Абул косим Махмуд ибн Умар аз-Замахшарий бўлиб, у хижрий 467 йил ражаб ойининг 27 куни (1075 йил 19 март) Хоразмнинг катта касабаларидан бири — Замахшар кишлогига таваллуд топди. Аз-Замахшарий хакидаги маълумотлар асосан Ўрта аср араб манбаларида келтирилади. Отаси унчалик бадавлат бўлмаса-да, саводли, такводор, диёнатли киши бўлган ва аксар вақтини Куръон тиловатю намоз ўқиш билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган.

Аз-Замахшарийнинг онаси ҳам такводор, диндор аёллардан хисобланган.

Афтидан, аз-Замахшарийнинг отаси серфарзанд бўлган. Чунончи, шоир касидаларидан бирида отасининг фарзандлари кўп ва оиласи катта бўлгани туфайли ҳам тирикчилик йўлида тинмай меҳнат қилгани хакида ёзади.

Аз-Замахшарийлар оиласи исломнинг муътазилый таълимотига мансуб бўлиб, ёш Махмуднинг дунёкараши мана шу диндор, такводор отасининг таъсирида шаклланди ва дастлабки билимни ҳам ўз отасидан олди. Аллома хакидаги маълумотлардан маълумки, унинг бир оёғи ёғочдан бўлиб, тарихчилар бу ҳақда: «Бир оёғи ёғочдан эди ва узун яктагини тушириб қийгани учун курган одам уни чўлок деб ўйларди» — деб ёзганлар. Огир иллат туфайли у ёшлигидан бир оёк бўлиб қолган ва шундан сўнг отаси уни энди огир меҳнатга ярамайди, деб қийим тикувчи устага шогирдликка бермокчи бўлади. Бирок ёшлигидан илмга хавасманд ўсган Махмуд отасидан ўзини мадрасага ўқишга юборишни сўрайди. Ўғлидаги илмга бўлган зўр иштиёқ ва хавасни сезган отаси уни мадрасага беради.

Аз-Замахшарий илм-фаннинг турли сохалари билан кизиқиб, толиби илмлар орасида зўр истеъдодини намоён қила бошлайди. У мадрасада ўқитиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиё-ти, диний илмларни пухта эгаллашга киришади, ўша даврда илм ахпи орасида кадрланган хаттотлик санъатини ҳам мукамал эгаллаб, ўз тирикчилигини бирқадар тузатади. Сўнг, араб тарихчиси ва биографи ибн Халликоннинг ёзишича, талабалик ёшига етгач, билимини янада ошириш, хар томонлама камол топтириш максатида Бухорога йўл олади. Бухоро, машхур олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг (961-1138) ибораси билан айтганда: «Сомонийлар давридан бошлаб шон-шухрат макони, салтанат қаъбаси ва замонасининг илгор кишилари жамланган: ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йигилган (жой) эди».

Аз-Замахшарий Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил Хоразмшоҳлар хизматида бўлиб, котиблик билан шугулланади, ҳукмдорлар билан яқинлашишга уринади. Бирок қобилияти, илми, фазилатига яраша бирор мансаб ва муносиб эътибор кўрмагач, ўзга юртларга сафар қилади, матлабу-максадларининг ушалишига умид боғлайди. 1118 йили аз-Замахшарий огир дардга чалинади, бу касалликдан тузалгач эса ҳукмдорлар хизматю мансаб ва мол-дунё таъмасидан мутлако воз кечади, қолган умрини фақат илм-фанга бағишлашга, асарлар таълиф этишга астойдил қарор қилади.

Аз-Замахшарийнинг ўз даври илмларини тўлик эгаллашга, олимлик даражасига

етишишида, шубхасиз, устозларининг хизмати бенихоя катта бўлган. Мана шундай устозлардан бири — тил, лугат ва адабиёт соҳасида машхур олим Абу Мудар Махмуд ибн Жарийр ал-Даббий ал-Исфохонийдир (1113 йили Марвда вафот этган). Ал-Исфохоний Хоразмда ҳам бир канча муддат яшаган. Бу ўлкада муътазилийлар таълимотининг жорий бўлиши ҳам мана шу Ал-Исфохоний номи билан боғлиқдир. Аз-Замахшарий Бағдодда шайх ул-ислом Абу Мансур Наср ал-Хорисий, Абу Саад аш-Шакконий, Абул Хаттаб ибн Абул Батар каби машхур олимлардан хадис илмидан тахсил одди. Маккада бўлганида эса нахв ва фикх бўйича илми Абу Бакр Абдуллох ибн Талхат ибн Мухаммад ибн Абдуллох ал-Йабирий ал-Андалусий, аш-шайх ас-Садийд ал-Хаййатий, лугат илмини эса Абу Мансур Мавхуб ибн ал-Хадар ал-Жаволикий каби машхур олимлардан ўрганди. Аз-Замахшарий хаёти давомида Марв, Нишопур, Исфохон, Шом, Бағдод ва Шижозда, икки марта Маккада бўлди. Олим бу ерда илмий ишларини давом эттирди, араб тили грамматикаси ва лугатини ҳамда махаллий кабилаларнинг лахжалари, маколлари, урф-одатларини чуқур ўрганди, бу минтака жугрофиясига оид хилма-хил маълумотларни тўплади.

Адиб кўп асарларини Маккалигида яратади. Ўз хаётида чуқур из коддирган Маккада аз-Замахшарий беш йилча яшайди. Шу боисдан у Жоруллох («Оллохнинг кўшнисини») деган шарафли лакабга муяссар бўлади.

Ўз даврининг йирик олими даражасига кўтарилган аз-Замахшарийнинг Хоразмда ҳам, Шаркнинг бошқа кўпгина шаҳарларида ҳам кўпдан-кўп шогирдлари бўлган, аллома кўп вақтини ўшаларга бағишларди. У кариндош-уруғларининг кийин-кистовларига карамасдан, хаётида бирор марта ҳам уйланмаган. Илмий асарлар яратиш ва муносиб шогирдлар тайёрлашни фарзанд ўстиришдан аъло деб ҳисоблаган. Аз-Замахшарий охириги марта Маккадан қайтиб, Хоразмда бир неча йил яшайди ва хижрий 538 йилда, арафа кечаси (1144 йил 14 апрел) вафот этади. 1333 йили Хоразмда саёҳатда бўлган машхур араб сайёҳи ибн Баттута (1304-1377) «Ар-Рихла» («Саёҳатнома») асарида аз-Замахшарийнинг устида куббаси бўлган макбарасини кўрганини ёзади.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий араб грамматикаси, лугатшунослик, адабиёт, аруз илми, жугрофия, тафсир, хадис ва фикхга оид эллиқдан ортик асарлар яратган, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Араб тилшунослиги ва грамматикасининг турли томонларига оид асарлар аз-Замахшарий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид «Ал-Муфасссал» (1121 йил) номли асарини у Маккада яшаган пайтида, бир ярим йил давомида ёзган. «Ал-Муфасссал» араб тили нахву сарфини ўрганишда йирик кўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, гарбда ҳам шухрат топган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик олимлар ўз илмий киммати жихатидан аз-Замахшарийнинг бу асари таникли араб тилшуноси Сибавайхнинг (796 йили вафот этган) араб грамматикасига оид китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Ўша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида ҳам бу асар катта эътибор қозонган ва араб тилини ўрганишда асосий кўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалган. Хатто Шом (Сурия) хокими Музаффариддин Мусо кимда-ким аз-Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва сарупо совга қилишни ваъда берган. Бир канча кишилар асарни ёд олиб, мукофотга ҳам сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган. Бу мисол аз-Замахшарий асарининг ўша даврда ҳам канчалик юксак баҳоланганини кўрсатади. Бу асарнинг бир кўлёмаси Тошкентда, ЎзР ФА Шаркшунослик институтида сақланади. «Ал-Муфасссал»нинг ихчамлаштирилиб, мухтасар холга келтирилган нусхаси

«Ал-Унмазаж» («Намуна») номи билан аталади. Грамматикага оид асарларидан Шарх абйат китоб Сибавайх» — хозир зикр этганимиз Сибавайхнинг китобига ёзилган мукамал шархдир. Аз-Замахшарийнинг хоразмшоҳ Алоуддавла Абулмузаффар Отсизга багишлаб ёзилган «Мукаддимат ул-адаб» асари алохида ахамиятга эгадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, хо-размшоҳлар даврида илм-фан, маданият анча тараққий қилган эди. Хукмдорлар, айникса, хоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоиру адибларга хурмат билан қарар, ўзи ҳам истеъдодли, маърифатпарвар, адабиётга кизиккан, билимдон одам эди. Унинг даврида илм-фан тараққийоти йўлида бир қанча хайрли ишлар амалга оширилган. Шу сабабдан бўлса керак, аз-Замахшарий «Мукаддимат ул-адаб»ни унинг номига багишлаб ёзган. Асар беш қатта қисмга бўлинган бўлиб — отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Асар 1137 йиллари ёзиб тугалланган.

Аз-Замахшарий ўз асарида ўша давр араб тилининг истеъмомда бўлган барча сўзлари, ибораларини қамрашга интиланган, уларнинг этимологиясига қатта эътибор қилган. Шу боисдан ҳам аз-Замахшарийнинг бу йирик асарини мазкур йўналишдаги дастлабки асарлардан дейишга ҳақлимиз. «Мукаддимат ул-адаб» арабчадан форс, чига-той, мўғул ва турк тилларига таржима қилинган. Манбаларда таъкидланишича, асарнинг чигатой тилидаги таржимаси аз-Замахшарийнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Зотан хоразмшоҳ Отсизнинг тушуниши учун асарнинг арабча матни билан биргаликда чигатой тилидаги таржимаси ҳам яратилган, деб билиш ўринлидир. «Мукаддимат ул-адаб» яратилган даврдан бошлаб бир неча асрлар давомида олимлар, тадқиқотчилар диққатини ўзига тортиб келаётир. У биринчи марта 1706 йили Хўжа Исҳоқ Афанди томонидан усмонли турк тилига таржима этилган. Сўнгра Оврўпонинг бир қанча тилларига (француз, немис) ўғирилган. Париж, Лейпциг, Вена, Лейдан, қозон шаҳарларида, Норвегия, Миср ва Хиндистонда бир неча марта чоп этилган. Немис олими Ватзастайн «Мукаддимат ул-адаб»-нинг Оврўпо кўлөзма фондларидаги еттита нусхасини қиёсий ўрганиб, 1850 йили Лейпцигда асарнинг икки жилдлик танқидий матнини нашр этган.

Асарнинг чигатой тилидаги таржимаси узбек тили тарихини ўрганувчилар учун муҳим ахамиятга эгадир. Бу ҳақда Садриддин Айний 1921 йили «Меҳнатқашлар товуши» газетасига ёзган мақоласида «Аз-Замахшарийнинг «Мукаддимат ул-адаб» асари узбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир», деб ёзган эди.

Аз-Замахшарий Макка амири, олим ва адиб Абул Хасан Али ибн Хамза ибн Ваххос ас-Сулаймон билан дуст эди. Ибн Ваххос ўз мамлакатининг жугрофияси билан жуда яхши таниш бўлган. Аз-Замахшарий ибн Ваххос маълумотларига таяниб, ўзининг Хижозга қилган сафаридан олган шахсий қузатишлари асосида ёзган «Китоб ал-жибол ва-л-амкина ва-л-мийох» («Тоглар, жойлар ва сувлар ҳақида китоб») номли асарида жугрофий жойлар, тоғлар ва денгизларга дойр қимматбаҳо маълумотлар келтиради. Машхур араб олими ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий (1179-1229) ҳам ўзининг бутун дунёга таникли «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар қомуси») асарида Арабистон, хусусан, Хижоз ҳақидаги маълумотларни аз-Замахшарийнинг ушбу асарига таяниб ёзган.

Аз-Замахшарийнинг бу асари гарб олимлари ўртасида ҳам кенг танилган, 1856 йили голландиялик арабшунос олим Сальверда де Граве томонидан мукамал тадқиқ қилинган ҳолда нашр этилган.

Аз-Замахшарий адабиёт, тафсири, ҳадис, фикх илмлари бўйича ҳам мукамал асарлар яратган.

Олимнинг «Асос ал-балог» («Нотиклик асослари») асари асосан лугатшуносликка багишланган. Унда араб тилининг фасохати, мукамаллиги хакида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан усталик билан фойдаланиш учун киши фасохат, балогат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак.

Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, коидага мувофик сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари, уларни амалда тадбик этиш йўллари чуқур таҳлил қилинган.

«Атвок уз-захаб фи-л-мавоиъз ва-л-хутаб» («Хутбалар ва ваъзлар баёнида олтин шодалар») — насихатомуз маколалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили олмон олими Фон Хомир томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Ўттиз йилча ўтгач, французчага таржима қилиниб, 1886 йили Парижда чоп этилган. 1873 йили ҳам усмонли турк тилига таржима қилиниб, Истамбулда нашрдан чиққан...

Аз-Замахшарийнинг «Рабиъ ул-аброр ва нусус ул-ахйар» («Эзгулар бахори ва яхшилар баёни») асарида адабиёт, тарих ва бошқа фанларга оид хикоялар, латифалар, суҳбатларнинг энг саралари жамланган, 97 бобдан иборат бу асарнинг нодир бир кўлёзма нусха-си Тошкентда, ЎзР ФА Шаркшунослик институтда сақланади. Бундан ташқари, Лейден, Берлин кутубхоналарида ҳам кўлёмалари мавжуд.

Олимнинг аруз вазни хакида бахс юритувчи «Ал-Кустос фи-л-аруз» («Арузда ўлчов (мезон)») асари муҳим манбалардан ҳисобланади. Алифбо тартибида йигилган араб маколлари, масалларига ба-ғишланган бошқа бир асарини «Ал-Мустаксо фи-л-амсол» («Нихоя-сига етган масаллар») деб аташ. «Макомат» («Макомлар») — эллик макомдан иборат бўлиб, кофияли наср — сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим асардир. «Девон уш-шеър» китоби ҳам диққатга сазовор асарлардан саналади. Аз-Замахшарийнинг «Навобиг ул-калим» («Нозик иборалар») асари эса араб лугатларини ўрганишга бағишланган юксак дид билан ёзилган. Бу асар дастлаб француз тилига таржима қилиниб, асл нусхаси билан биргаликда 1876 йили Парижда, 1870 йили кохирада, 1884 йили Байрутда, 1896 йили эса қозонда нашр этилган.

Аз-Замахшарийнинг гоятда кенг танилган «Ал-Кашшоф ан хакоик ит-танзийл ва уйун илгаковийл фи вужух ит-таъвийл» («Қуръон хақиқатлари ва уни шархлаш орқали сўзлар кўзларини очиш») асари Қуръон тафсирига бағишланган. Маълумки, Ўрта асрлардан бошлаб Қуръонни тафсир ёки шарх билан ўқиш одат тусини олган. Шу боисдан ҳам қуръон яратилган даврдан бошлаб унга бағишланган тафсирлар, шархлар ёзишга катта эҳтиёж сезилган. Турмуш тақозоси билан шундай вазиятда ислом тарихида қуръонга бағишланган кўпдан-кўп тафсирлар, шархлар вужудга келган. Аз-Замахшарий ҳам тафсир ёзишдан аввал ўзидан олдин яратилган Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни кунт билан ўрганган. «Ал-Кашшоф» аз-Замахшарий Маккада турган пайтида, уч йил давомида (1332— 1334) ёзилган.

Немис шаркшуноси карл Броккелман дунёнинг турли кўлёмаларида «Ал-Кашшоф»нинг юзга яқин кўлёмалари ва асарнинг ўзига битилган йигирмадан ортиқ шарх ва хошиялар борлиги хакида ёзиши аз-Замахшарий асарининг катта шухратидан далолат беради.

Кохирадаги бутун дунёга машҳур Ал-Азхар диний дорулфунунининг талабалари ҳам аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» асари асосида Қуръонни ўрганадилар.

«Ал-Кашшоф»нинг Тошкентда, жумладан, Ўрта Осиё ва Козогистон муслмонлари диния назоратининг кутубхонасида бир канча кўлёзма нусхалари сақланади.

Аз-Замахшарийнинг чуқур билими, дахоси ва фаннинг турли сохаларига оид ўлмас асарлари хали у хаёт пайтидаёк бутун муслмон Шаркида унга катта шухрат келтирган. Алломани чуқур хурмат ва меҳр билан «Устоз ул-араб ва-л-ажам» («Араблар ва гайри араблар устози»), «Фахру Хваразм» («Хоразм фахри») каби шарафли номлар билан атаганлар. Машхур олимлар, шоирлар, адиблар даврасида у доимо пешволардан бири бўлиб, кизгин илмий бахслар, мунозараларда унинг фикри инобатга олинарди. Мана шундай улкан обрў-эътибор, эҳтимол, дахо ўз асарларидан бирида «ва инний фи Хваразм каабат ул-адаб» («Чиндан хам мен Хоразмда адиблар учун бир каъбаман») деб ёзишига асос бўлган бўлса керак!

У. Уватов